

5. Хандырылга чорудар төштүү, күрөө даңк-зыяны голограммасын.

2001 чылдың октябрь 1-ден эзелет хыналда эртпезен ККМ-ни үндүрүт органнары бүртүкөлдөн уштуу кааптар.

Районнара да бүртүктинген ККМ-ниң хыналдазынын чүтүмүн наараазында дымалын.

БАШТАЙГЫ ФОТОГРАФ

Владимир Петрович Ермолаев 1892 чылда Красноярск крайга төрүттүнгөн. Чогаалчы, чурт кичиргиччи, журналист. 1916 чылдан эгелен Тывага барып 60 чыл чурттааш, Тыва дугайында муң-муң фото-чуртуктарны тиргеткен.

Фото-чуртуктар – бистик чуртталгавыстык база бир чарылбас кезээ. Бажына аалчылар азы эш-өөрүс чыгып келгирге, чуртуктар чыгган альбомушту уштуп көргүзөр бис. Көдээге сургак чылап чоруурга, улус тирт-тырган чуртуктарын хооллап, өг дөрүдө азы алган боор чоран. Солу, сеткүүл, теле-видение чурук чокка үнөр эвес. Кажан шагда тирттырып каан фото-чуртуктар сес, домак чокка-ла хейнү чугаалаар, ында кандыг-бир болушкуну мөңгөйткен боор. Тирт-тырган чурукка бижээн сестен артык бүзүрээр бис, чүгө дээрге ону кым-даа эскертп, эдип шыдаас.

Лидан-Маадыр аттыг чурт-шынчилел музейинге оон амгы директору Анатолий Степанович Комбу-биле кире бээрине, шыгжамыр киди-зиниң ажалдакчылары, анык специалистер, Тывага 48 чыл дургунда болууну тускай тургузуп алган программанын өзүгүр тыва чоңуң амыды-ралын, хей-никитиниң болгаш күрүнө тургузууга болган кол-кол болушкунарын фото-чурукка тирттырып чоран фотограф В. П. Ермолаевтин архивин чыгган улуг-улуг альбомнары мээң мур-нума салып бердилер. Бо бөлөн чуруктардан аңгыда, 4 муң ажыг негативтерин музейге берген болду. 48 чыл чурук тирттырып келген деп түвени бодап көрүңер даан!

Альбому ачыл көрүп, бурунгу Тываның амыдыралык шымын кире бердим. Музейиниң шымын аңгы-аңгы эртең, эртең үжөү улам хандалаар ол мен: феодалдык Тыва үезинде араттарын амыдыралы, хамааты дайын, совет эрге-чагырга дээш демиселдин чыдыры, үлетпүр бүүдүлгө черлерини тыптып келгени, баштайгы

тыва чачылдарны сагыр боорга, хүндүлээр. Өткө кырк келгенде, аалчы кижиниң олар черин билер, дөжө эртес дээр. “Сүтүг шайга мыак, дискетей олупу алгаш, тыва езу-биле аартап олар” деп сактып чугаалаар. Музейге төөгү килдизиниң

Оон аңгыда чурук тирттырып, оң сөзүглелин бижип чорааш, журналистикаже база кирген. 1924 чылда “Кызыл тараачын” деп турган амгы “Тувинская правда” солунуң баштай штаттан дашкаар фотокорреспондентизинге, а 1944-49 чылдарда ол-ла солун-

дээш хей саныг хүндүлел бижиктер-биле шаңнал, “Шыл-гарангай күш-ажыл дээш” деп медаль-биле демдегелген.

В. Ермолаевтин тирттыр-ган чуруктарын дөжөлгө-лерин чон аажок сонургуаар. Оларнын чамдыктары “Тыва-нын төөгүзү” деп номда киргизел.

Тываның культуразының билинтер ажалдакчы чораан В. П. Ермолаев Тывага бир дугаар чурук тирттырып келген кижжи бооп, төөгүге артка. Бурунгу Тываның амыдыралында чүгү болуп турган оң чуруктарындык көрүп алыр арганы ол биске берген. Тываның төөгүзүн сонургуап келген эртемден-нер бир дугаарында оң чуруктарын херетгээрлер.

Владимир Петрович чечен чогаалга улуг сундулут болгаш дыка бай библиотечкалыг чоран. Улуг эвес расказы-тарны, тоожуларын ол бижээ. “Олексей” деп тоожу-зунда тываларны амыдыралын, орус, тыва чоңнарын акы-думашкы найыралын чечени-биле бижип көргүс-кен. Оон тирттырган чуруктарын көөргө база уран-чечен, композиция талазы-биле шыраак чогаалдык болуп. Тыва дугайында тирттырган чуруктарын чуртуну улуг-улуг хоорайларын музейлеринде, эртем-шынчилел институттарында, архивтерде бар.

2002 чылда Владимир Петрович Ермолаевтин төртүнгенинден бээр 110 чылы. Ол юбилейге Лидан-Маадыр аттыг чурт-шынчилел музейи амдан эгелеп белеткенип эгелээн. Ындыг болзажок алыгы, чадаг кылаштар чорааш, Тыва дугайында ховар чуруктарын амгы салгалга арттырып каан В. П. Ермолаевтин ады ХХ чүс чылда Тываның шыларангай кижилерин аттарып кирген алың номда кирген ирги бе?

Ракса ЯНДАР.

ДЕЛЕГЕЙГЕ ЧҮҮ ТУРБАС ДЭЭР

КЫЛЫМАЛ ПОМИДОРЛАР

Кызыл, өңү көөргө чиксенчиг помидор садып алдым. Дайнай бээримге, амданы аргажок, саваңыг, кады конгуч болду. Ужур чүгү ирги?

Химикаттар-биле “биз-жырган” помидорлар садып алган хире-дир силер. Кыдатка болгаш Мурнуу Кереяга чоран туристер бышпаан томаттарын “биз-жыраарын” аргаларын көргөн боор чүве. Сытта турган ногаан помидорларын кырынче тускай порошокту чаштырыптарга, каш шак эртерге, олар кызыл өңүгү апаар. Порошокту составын чугаалавас, чажыраар. Чөөн чүктө шак-ла ыңдыг арга-биле балыкты база ыштап турар. Балык ыштаар тускай черин туткаш, элээн каш шактарда шарлап одап ыштаарын орнунга, даштык хамааталар онзагай суук чүгүгү ажаллаарлар. Чаа туткан балыкты ол суук чүгү-биле чааптарга, ол-ла дораан чиринге белең апаар.

КИЖИНИ КЛЕТКАЛАРДАН ТӨРҮДЕР

Итали эртемден Северин Антониори чоокта чаа Вашингтонга эртен эртем конференциязынга чүве чугаалааш, оон удуртуттары специалистерин делегей бөлүгү бо чылдың кузунда кижини клеткалардан телевилеп төрүдөр телевилеп боттандырып эгелээрин чарлаан. Бодунуң клиниказын Чер ортузу далайда чурттарын бирээзинге тургузарын дыңнаткан.

Израильдин Моссад дээр разведкасы Ливиянын удуртукчузу Муамар Каддафиниң болгаш профессор Антониориниң аразында телефон-биле чугаазын дыңнап каан. Ливия революциянын удуртукчузу кижини клеткалардан телевилеп төрүдөр айттырыгже аажок сагыш салып турары илерээн. Бо талазы-биле дуржулгалар чорудары-биле Триполиде эң дээрне полиг-клиниканы итали эртемденге сакалдан. Бир эвес ажал чедириникин болуп болза, эмчилерге 1 млн. доллар шаңдалды бээрин Каддафини аазан. Назыны улга-чадаг кылаштар, метро, трамвай, автобус, такси-биле чоруур. А Людмила бодунуң Володизыга само-лет-биле ужул кээп турган.

База бир анаа эвес ынак-шып айттыры. Бо айтырытта Людмила мынчаар харылаан: “Анаа-ла ашакка баар бе? Чок, кажан-даа ыңдыг болбас. Тодаргай-лаарга, ону, Володизин, дээш ашакка барыксаан мен”.

Маана холбаштыр В. В. Путин мынча дээн: “Бээр дына, бүгү чүвөн соксат, кадалангы ал” — деп, эштерим сүмелзэн. “Ын-чалза-даа болум база билип каан мен, ам ийи-үш чыл иштинде кадаланмас бол-зума, кажан-даа кадалан-мас мен” деп, бодап бажым-га чык дээн. Бот чурттаар амыдыралды Людмила дээштылган тура соо каар”.

А Путининиң ону канчаар дилеп турганын Людмила мынчаар сагынган: “Бир катап кезээ оң бажы-ныңга олургуваста, ол мынча диди: “Өңүм, мээң кан-дымын ам билер апарган сен. Принцип өзүгүр дыка эпчөк кижжи болгай мен”. Улаштыр бодунга харак-теристика кылган: үнүм, чамдыкта харадаачал-даа... Оон улаштыр: “Уш чартык чыл дургунда бо-дунга шилтеп кылып алган боор сен”.

Чарлырыс ол-дур деп бодаан мен. “Бодаарымга шилтегени кылган ышакка мен” — дидим. Ол арай-ла чигизиникин-биле: “Ын-дыг бе? — дээн. Чарлыры-

жишкенин чайлаш чок болуп. Хөгүгү-даа, аарыш-кылыг-даа апаары чайлаш чок.

ВЛАДИМИР ПУТИН: ЛЮДИЛАГА УЖУРАШПААН БОЛЗУМЗА, КАЖАН-ДАА КАДАЙЛАНМАС ТУРГАН МЕН

Владимир Путин 30 хар ажа бергеш, өг-бүлө туткан. Бодунуң кадайы Людмила-биле Питерге 80 чылдары таныжып алган. Ол дугайы оларнын кайызы-даа “Вир-ги кижиден. Владимир Пу-тин-биле чугаа” деп номда мынчаар сактып бижээ-нер:

В. Путин: “... Бир катап эжим оол Аркадий Райкин-ни дыңнап, көөрү-биле мени театрже чалаан. Билет-терим бар, кыстар база келир. Бардымыс-даа. Кыс-тар база келген. Дараа-зында хүн театрга база катап чордувус. Бо удаада билеттерин мен саттым. Кыстарнын бирээзи-биле таныжып эгелээн мен. Люда-биле, келир үедеге кадайым-биле ыңчаар танышкан мен”.

Л. Путина: “... Эжим уруг-биле Ленинградка үш хүн хуусаалыг ужул келген бис. Үш хүн — үш театр. Үшкү хүнде байырлашкан, чанар ужурлуг апарган бис. Метрога болган чүве. Эжим уруг ырак эвесте бисти манай арып калган. Володиз бодунуң дугайында ажал медээ бербес дээрзин эжим уруг билер турган. Эң сөөлүгү үе келгенде, хөнер-тен Володиз бодунуң теле-фонун бижип берген...”

Путин бодунуң душтуу-биле үш чартык чыл дургунда ужуражып танышкан. Ол үениң-биле алырга безин улуг “шылдага хуусаа-зы-дыр”. Ынчанмык Людми-ла үш-дөрт ай эрткенде, чогу-на ол аааа херек кижжи ол дээрзин билип алган турган.

“Ол үениң дургунда чүнү кылып турган си-лер?” — деп, Путинден жур-налистер айттырган. “Ону карактап, эдирип чоруп турдум” — деп, Путини харылаан. Баштактангы оон боор. Шын-даа бооп болуп... Кижилер болчаг кылдыра колдуунда-ла чадаг кылаштар, метро, трамвай, автобус, такси-биле чоруур. А Людмила бодунуң Володизыга само-лет-биле ужул кээп турган.

База бир анаа эвес ынак-шып айттыры. Бо айтырытта Людмила мынчаар харылаан: “Анаа-ла ашакка баар бе? Чок, кажан-даа ыңдыг болбас. Тодаргай-лаарга, ону, Володизин, дээш ашакка барыксаан мен”.

Маана холбаштыр В. В. Путин мынча дээн: “Бээр дына, бүгү чүвөн соксат, кадалангы ал” — деп, эштерим сүмелзэн. “Ын-чалза-даа болум база билип каан мен, ам ийи-үш чыл иштинде кадаланмас бол-зума, кажан-даа кадалан-мас мен” деп, бодап бажым-га чык дээн. Бот чурттаар амыдыралды Людмила дээштылган тура соо каар”.

А Путининиң ону канчаар дилеп турганын Людмила мынчаар сагынган: “Бир катап кезээ оң бажы-ныңга олургуваста, ол мынча диди: “Өңүм, мээң кан-дымын ам билер апарган сен. Принцип өзүгүр дыка эпчөк кижжи болгай мен”. Улаштыр бодунга харак-теристика кылган: үнүм, чамдыкта харадаачал-даа... Оон улаштыр: “Уш чартык чыл дургунда бо-дунга шилтеп кылып алган боор сен”.

Чарлырыс ол-дур деп бодаан мен. “Бодаарымга шилтегени кылган ышакка мен” — дидим. Ол арай-ла чигизиникин-биле: “Ын-дыг бе? — дээн. Чарлыры-

выс ылап-ла ол-дур деп шуут бодай берген мен.

“Ийет, байдал ыңдыг болза, сенээ ынак мен, кан-дыг-бир хүнде кадалангы алыр мен, саналым ол” — деп, Путин чугаалаан.

Четшээржип тур мен дээримге аажок амыраан. Үш ай эрткенде, өг-бүлө туткан бис”.

“Вирги кижиден. Вла-димир Путин-биле чугаа” деп номду ынакшып арынарарыдан.

ДЖОРДЖ БУШ САЛААЗЫН БАЛЫПЛААН

АКШ-тын президентизи Джордж Буш шөлээзин ажалыг эртерип, чамдык-та турар черин кааптап, тааржыр ажалдарын кы-лып чоруурлар. Чоокта чаа ол Вако хоорайга чедө бергеш, чедимче эвээш чангыс чө-чуртуттары — текасчыларга чик ертект-ип бажынаар тударында киришкен. Кадаг кагары-га ынак кижжи-дир, өөрү-биле хөлзөп, далажып тура, манза аразынче холун суукаш, кадаг кагарга, оозу салаазын балыплаг каан. “Эңи турам-биле ажал-даш, ханым тектүм” деп чугаалангаш, балыг салаа-зын журналистерге көргүс-кен. Джордж Буш салаазын пласты-биле чышырып алган болган.

БИЛЛ КЛИНТОННУҢ САКТАШКЫНЫ

АКШ-тын президентизи турган Билл Клинтон сак-тышкынын бижип тура-рын ам кээп билген. “Бо ажалды “Альфред Нопф” кижикит ном үндүрер че-биле кады кылып тура-рымга өөрүп турар мен” — деп, Нью-Йоркка кылган бижимел медегелдинге ол демдегелзэн. Ол ном 2003 чылда чырыкчы үнөр.

Ук медегелде номнуң саң-хөө талазын айтпаан-даа болза, Клинтон бодунуң сактышкыны ному дээш 10 миллион долларын алыры илереп берген, оон кадайы Хиллари Клинтон бодунуң сактышкыны ному дээш ашаандан эвээшти — 8 мил-лион долларын алган. Ын-чалза-даа сактышкыны но-му дээш эң хей говорарын бөгүгө чедир Римини Ала-зы Иован Павел II 1994 чылда 8,8 миллион долларын алган бооп турар. Клинтон бодунуң чаа номуна Моника Ле-нински-биле бугу ажалтап турган харылаштарын би-жип ирги бе? — деп жур-налистериниң айттырынга ук ном үндүрер черин кол редактору Сонни Мета чигизиниң-биле мынча деп харылаан: “Клинтон-биле мээң чугаалажышкыны-рымдан ап көөргө, оң пре-зидентип чорашканын кол чүдүргөн тодаргай база ажалы-биле бижип болган чүве” — дээн.

ШАЛЫҢЫН КАЗААН

Туркменинның прези-дентизи Сапармурат Ния-зовтун айттышкынын езу-гаур Туркменинның чазак даргазынын оралакчызы, Төп банкынын баштаар черинин даргазы Сейтбай Гандымовтун албан-дужаал аайы-биле азустан айда алып шалыңын казаан. Оон ол шалыңын күрүнө бюджет-динче шилтидер. Күрүнө баштыгы ыңдыг шийтинни сайлгтар чөвүлелин хура-лынга хүлээп алган. “Кад-ларынын шын эвес шийип ал, банкыларнын удуртут кадр-лары-биле сула ажалтааны дээш” Гандымовту буруу-даткан. Сөөлүгү үеде онза улуг хөмчээлди оор херээ кылган республиканын ийи улуг банкызынын удуртук-чуларын туруп бажынаан болгаш истетгени чорудуп турар.

эргелекчизинге ажалдап чоран Елена Байкара база мынчаар сактып болду: “Узун дурт-сынныг, арага ишпес. Оруу-суур, машина-балгач чок үеде келген болгаш оң хөлгези — төргөлгү айт. Музейге хергелзэн чып алган чүү-хөөзүн анаа чүдүрүп алыр. Дун дүжөргө, кандыг-бир аалдын өдзөңгө ховуп алыр”.

1929 чыл турган. Ол музей-ниң баштайгы директоруна сонуткаш, 1934 чылда чедир ажалдап, бистик национал чоралымыс болуп музей-ни ыңчаар үдүлзелип тургус-кан. Улуг-улуг хоорайлар: Москва, Ленинградче чедип, оларнын дуржулазын өөр-ип, экспонаттарын өкөп тургаш, музейни четчелзэн.

нун чогаалдык ажалдакчысы база фотокорреспондентизи бооп ажалдап. Ада-чуртунуң Улуг дайыны-нын чылдарында оң чогаа-дыкчы ажалында чаа улга-вымышкын — тыва чоңуң фронтуга дузаның дугайында база эки турачыларнын дайын шөлүнче айтканганын көргүсүр чуруктар солун-нарга үңүп эгелээн. Ол үеде Владимир Петрович чоңуң патриотчу шимчээшкенин көргүсүрүндө аңгыда, бо-дунуң хуу үлүүн киришти-рип, шериг самолёттар тударында 2 муң акшаны дузаламчы кылдыр берген.

Тывага уран-чечен фото-графтын сайзыратканы, чурт-шынчилел музейиниң шыгжамырын байытканы

АЖЫКТЫГ АРГА

УЗУКТЕП ТӨЛӨП БОЛУР

Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың Чазактары бүдүрүлгө черлеринге болгаш организацилаларга үндүртүлгөр болгаш чыычдалар талазы-биле өрлерин 10 чылдың дургунда узуктеп төлээрин чешээрзэн.

2001 чылдың июль 1-ниң хүнү-биле алырга, өрелиг организацилаларнын ийги өрелиг чөмчээли 190306 муң рубль болуп турар. Ийги өрелерин 88 хуузуң немелде өртөккө үндүртү эрзин ээлеп турар, 6,9 хуузу орулгандан үндүртү өңү-хөнеринден үндүртү эрзин 9,7 хуу, чур үндүртүң өрзин 6,5 хуу болган.

Эң хей өрелиг органи-зацилалар: “Каа-Хем” хөмүр-даш уургайы, ААН “Крас-новскэнерго”, “Тувакомун-энерго”, “Тываэнерго”, Кызыл-дын “Хемчик” пиво заводу, “Тувагаз” дээш, ескелер-даа хамааржып турар. 2001 чыл-

дың бирги чартынын түн-нө 22993 муң рубль үндү-рүт өрзин божоткө шилти-тинген, оон иштинде 17537 муң рубль федералдыг бюд-жетке кирген. 2000 чылдан бирги чартыныга денээрже, эгиттинген өрениң чөмчээли 1,8 катап хей.

Бо чылын өрени узуктеп төлээриниң аргазынче шил-тири база бөдүңүзүн. Ол та-лазы-биле шийтингир өрелиг организацилалар турар че-риниң аайы-биле үндүртү ин-спектир хуузуң алыр. Аааа хамаарыштыр билдиргич-кени 2001 чылдың декабрь 1-ге чедир киирип болуп.

Музей

КЫМНАР ДУЗАЛАП ТУРАРЫЛ?

Тывада политиктиг шаажылалдарга таварышканнарын кара чангыс төөгү музей 1994 чылдың октябрь 30-де Кызылда ажалтыганын дыка хей улус ам биле берген.

ТАР үезинде шийтингир шаажылалдарынын улус-тарга дорамчылдыг, кызга-далг чораш ажал-шүжүгүлүг ажы-телдери маааа кирип кызыр. Олар сагыш-сеткилин бо музейге келгеш, оожургалып алырлар. “Улуг буянын, ажалыг музей-дир 60. Мындыг музейни тургузуу каанга бирги Президентиз-мис Шериг-оол Дизижикович Ооржака өөрүп четтирип чор бис” — деп демдегел дептеринде олар бижип каанар.

Ам бо музейге кымнар дузалап турарын чугаалааш тур мен. ТР-ниң Дээди Хура-лынын депутаты, Херетлек-чилер Эвилелин баштаар чериниң даргазы, эргим, чымчак сагыш-сеткилдиг Хо-нуу-оол Доржуевич Монгушту бир дугаарында адаар бис. “Шеми тергенин” деп шол-алыг Монгуш Нимаачтыг дугайында фото-чуруктарын стенинни кылгаш, музейге бөлөк кылдыр берди. Бо адамык музейниң шалазын дозулаар бугук-дозуларын эңдер берген. Ол ам-даа дуза-

лап болуп бис деп, чугаалаар даарга. Ындыг эки, ак сеткилдиг даргалар бо Тывада ховар-ла боор.

Кээргээчел сеткилдиг журналистер болгаш Влади-мир Чадамба, Вера Куулар, Артык Ховалыг редакцияла-рын үндүргөн солунарын музейге халаска берип турарлар.

Барын-Хемчиктен Хо-мушкы Хирбаева Серемаа бодунуң ачазынын буруу чок черге бажындап, “контр-нун” херзэн эртерип, он чыл домзакташ келген дугайында улуг стенини кылгырыга дузалашкан. Тандынын Сос-новкадан башкы Адыг-Тулуш Сазай бодунуң ачазынын Норильскке чээрби чыл че-дир херек эртерип, ол хо-райын тудушкан дугайында стенини кылгырыга дуза-лаан.

Берге болгаш дорамчал-дыг амыдырал-чуртталганын эртенериниң ажы-толунуң тургузуу каан музейинге кым-даа дузалаар, кээргээр сеткилдиг болуп ужурул. Ындыг турда музейге дуза-

Бир эвес өрелиг органи-зация баштайгы ийи чыл дур-гунда өрө төлөткө шийти-тинген, оон иштинде 17537 муң рубль федералдыг бюд-жетке кирген. 2000 чылдан бирги чартыныга денээрже, эгиттинген өрениң чөмчээли 1,8 катап хей.

Хөөлөнгөн өрелериниң болгаш тораалдарнын бежен хуузуң үндүр бижип, а дараазында дөрт чыл дургунда төлөткө болза, артка бежен хуузуң үндүр бижиптер.

Хөөлөнгөн өрелериниң болгаш тораалдарнын хөм-чээли ийги өрениң чартык кезиң чедип турар тава-рылгаларда, өрелиг органи-зацилаларга бо чигелде ажалыг болуп чугаагон.

Борис МОНГУШ.

ЧААГАЙ КҮЗЭЭШКИН ЧЕР ДУГАЙЫНДА САГЫШ ЧОВААШКЫНЫ ДЭЭШ

Республика Хүнүгө, Тыва Арат Республиканың үндүлгөтинниң тургустунганын 80 чылгына база мынчаар Наадымга тураскааткан байырлыг хүндерде республиканын кожуун, хоорай бүртүгүндө делегаларлар, улус ажалы-агынын бүгү адырларын төлээлекчилер, Россиянын, Моолдун дөвискөөрлеринден дээш, хей-ле чалаткан аалчылар бистик республикага келген.

Федералдыг органдардан Россия Федерациязынын Чер кадастрынын федералдыг албанынын удуртукчуу Сергей Иванович Сай Чазак де-нелинде улуг чалалга-биле база Тываның Чер комите-диниң тускай чалааны-биле келген. Чангыс сес-биле чугаалаарга, ол самолеттан дүжүп кээринден эгелзэн, комитеттин бодунга-даа орус, тыва чачыл эзугаар уткуп-хүлээп алганыга сеткилинден өөрүп, магадал, манаа-зын хүндүткөлдиг демдээ болганын чугаалап турган.

Бүдүн үш хүнүң дургунда ол Тываның кайгамчык чараш чурумалы, каас-чараш бойдузун, чурткак чоңунуң хүндүткөлдиг болгаш онзагай чараш талаатызын магадал көргөн.

Чер айттыры барын, ону хоомай шийтирилээр бол-дунмас дээрзин ужуражыла үезинде чугаалааш, моон-даа сонгаар чер реформазын хүлээп алгаш болза, ажалымыс улам экижир дээрзинге идегелин дыңнаткан.

Сөөлү катап Сергей Иван-ович 1976 чылда Тывага кээп чоран. Оң эртеми геолог болгаш ажалымын аайы-биле Шагаан-Арыг, Чадаана, Ак-Довурак, харын-даа Бөктөн бээр чоранын сактып чугаа-лап турган. Ынчангы көрөгө-нине болаарга, амгы Тываныс көскүзү-биле чаарттынып, амыдырал хөгжүлдени ап, чер ажалы чарылтынып, оон амы-дырал сайзыралды ап турар дээрзин демдегелзэн.

Ол республиканың Чер комитетинин удуртукчузы, оон ажалдакчы коллектив-биле ужуражып чугаалашкан, чүвениң байдалын билп, база ажал-жики моон сонгаар-даа чедимшиниң болурун

Чынысмаа МОНГУШ.

Чаталар аразыннан

КЫМ БИСКЕ ДУЗАЛААРЫ?

бүтөлөр бар, 1400 ажыл чедин-мек байдалдыг өг-бүлелер, 1800 хей ажы-төлдү өг-бүлелер, ада-иеңиз кайызы-даа ажыл чок өг-бүлелер мырыңай эмгекч. Бо өг-бүлелерде берге байдалчы чүгү уругларга дүжүп турар болгаш олар кичээл үзүп, тоял, кезип, оорланыр ужурга таваржып турар.

Уругларның боттарының

лынга белен. Во коллективтерниц ногаажыдылганын талазы-биле тускай конкурс чарлаттыгын турган. Школарнын шыдал-шаа-биле көрүп тургаш, балдарны салып, конкурсту түннээн. Эң дээр

байдалын алгаш көөргө, 18.604 бүдүс өсүстөр, мун аажокуу утааны четтестер. Биз Кызыл хоорайдан еске кожуун, сумуларе өөренип чоруганнарнын саны - 1961 кижиле. Кызылче өөренип кээр турарларнын саны бо өөрелдиге чыгышыа харын-даа чаырылган. Бичгалза-даа урууларнын кадыкчылы байдалы аажоко кошкак болуп артып турар. Наркотиктер ажилтаар тааыгышлар 8,14 дугар школарнын өөреникчилеринде бары демделеттигени. Арага, таакы, наркотиктерини ко-разында дугабында комп-лекстин программа езуугар кемчелер чорутуунд турза-да, байдал дугверчиге кезээр. Оон ачылда урууларнын кем-херек үгүддигилерини ара-зында колдал турар үчүүл-оор-сук кыллары, диленир чорук.

дыг уругулары школага белет-кери. 30 уругтар албан черлеринде 4412 уругтар хаара туттуганы. Бичи хоорайжыларынын ол чутле 63 жузу болуп турар. 1820 чуттар ээл-теге оочуру манат чутар. Уенин айлы-биле мында база байдал нарын. Студентилер ажи-телу, чединмес е-буп-пелер ажи-телу ескерленип тускай хайгааралды негеп турар.

Нийтиги-биле алырга, эки ажиындг уругтар албан черлери эвези эвес: ол дээрге 2, 19, 28, 30, 35, 40 дугар уругтар саатары-дыр. Оларнын уле-герлиг ажиынын дугрулаа-зын негетпери ажил чоруу турар.

Нийтиги-биле алгаш көерге, хоорайнын шкоалары болгаш уругтар албан черлери чаггы септелгези шу-ту дооскан, чаа өөрлөтүлгө

жылдагы школаларга 1, 3, 8, 12, 15 дугаар школалар кирген. Эң-не хей баалды алган школа - 8-дугаар школа (Волгиза, Түхээнкө).

Чыл дургузунда ажылын чугаалажы келгеч, башкылар мындыг түннелди үндүргөн. Уругуларкы билигин денгели багай эвес-даа болза, оларын мыс-чынар бодуңжун бекдик культурулук бодуңжарынга чедир кемчелестер алдынмай турар. Ычанагаш чаа өөредитке чынында олчөкө кирээтгөйи угландыларын хүлээнгеннер. Хуралдыг еске-даа шикитирлеринге хамаарыштыр кылып чордур ажыларны тодаргайлаан.

Светлана БАШКЫЧЫР.

ЧУРУКТАРДА: башкарлар хурал үезинде; шааналык тапшышкыны.

Василий БАШКИН-СОДУУ.

тыттырган чуруктарда.

Бо айтырар талазы-биле барбаан черик чок, эң сөөлүндө хүндүлүг "Шын" солгун че бижир ужурга таварыштым. Кызыл хоорайнын Калинин 1 дугаарыж бажынын 64-ку квартиразында чурттал турар мен. Бажынын кырында чыс чаарга-ла, доктаамал дамдылаар. Оон түнгилеңде бажынын шалазы, эжиктер, сонгалар шүтпү ирип, урелет калган. Бо айтырар талазы-биле хоорай чыгарызмага, № 4 бугдурелге-чуртталга бажың эргелениче каш-даа барган мен, кандыг-даа харыы бербээн.

септелгени кылып бээрн
бүдүргөчө чери аазан.
Ынчалза-даа капитал сеп
телгени кылбаан.

2001 чылда №4 бүдүргө-
чурттага бажын эргелтеши
баша биодирлишин кюрим.
Ол бүдүргөчө чериин кыл-
даа келбээн, каныг-даа
комиссия тургуспаан. Сеелү
үөдө чаашкин чагатындан
чырык өшкөн. Бажылышта
электрикти плита ачылдызын
турар. Телефон-биш бажын
эргелтедиги электрик чалдыс:
"Агаар-бездус азы
бээрн манаар" — дээш,
холун чайгаш чорупкан

Бир катал РФ-тиң Президенти Б. Ельцинче чагаа бижээн мей, он "қижиниң эргезиниң дугайында айтырығын туз черге шийтирлереп" деп харыс келген. Соң бетинде ТР-иң Президентизи—Чазак Баштығы Ш. Д. Сормжака кирдим, септелге дугайында айтырыгга № 4 бүдүрүлге-курталга бажың эргелелинден комиссия келчүг, хыянал көрөш ахтыны тургускан. Кыска үеде

Ажыы-биле чугааларга, мезен бажырдында айкыл-халап болду тур. Кым-да мезең дузалап шыдаас-тыр. Ол хиреде чырык, бажын хөлезинни ай савынды доктаамал телеп турар мен. Бажырдында бички эмзирер уругларныг ийи уруум, ийи өөрөикчи база бар. Дыка берге байдалда чурттап тур бис. Кым биске дузалаары?

Эпизинда СААЯ.

Кызыл хоорай.

Август 24-ге Эрэин ко-
жуунда 257/8 кызыгаар дем-
дөзжик чогулуда "Чөөн Оваа"
деп чөргө Моолдун ийи кызы-
гааржысы Россия Федера-
циясынын куруа кызыгаарын
үрөш, үш километр ханыпал
күрө бергеш. Качык сумзуу-
вуд чурттагычларынга тавар-
жы берген.

Билдимес чылдагаан-
биле Моолдун бир кызыгаар-
жызы сумулун чурттакчыла-
рынгче утлай агарам-биле ат-
кан. Агара харын кылдыр Качык
сумзувун чурттагчызы 1880
чылда төрүтүнгөн Д. Сааа
дээрси моол кызыгааржылар-
гы боо-биле ийи катал атка-

нынч түнелинде, оларныч
мунуп чорааа азыл өлгөн.
Дараазылдыгы ок-биле **Захан**
амактын кызыгааржызы,
старшина Баджалгар Амар-
жороничи балыптанган. Ову
эмнелгече чедирип бар чо-
да, ал агтан балыптан өлгөн.
Моол кызыгааржыларнын
бирөөзи Колио Мо-Олзий Кы-
зылтын кызыгаар отратынч
заастаызында болган болуу-
шуга хамаарыштыр өчүктү
кенип турар. Ол хөрөкче ха-
маарыштыр ТР-нын прокура-
туразы истелгени чорудуп
турар.

ТР-нын ИХЯ-нын
пардала албаны

АЖЫЛДААРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шини театры шиилеринг массалыг сценаларына ажырашкы-биле, керээз эзугаар, 25 хар чедир назылыг тыва националдыг оолдарны

ажылдаарынче

чалап тур.

Айтырыгы театрың кадр килдизинге келгеш, билиш алыр.

Тайылдыр алыр телефону: 3-68-57.

Николай Монзуй-олович Конгар хөй ажы-төлдү арат Монзуй-ол Монгуштуу өр-бүлөсүнө 1910 чылдың март 18-те төрүттүгөн. Ол болза Таша Республиканын Барылы-Хемчик кокуунуңуң Аягыта суумунун деиксээрди-дир. Дээди ветеринар болгаш ортумак зоотехник эртемин ол чедир алган. Даг-Итайың кедээ ажал-агыг техникуму зоотехник билим-биле дос-кан. 1937 чылдан 1941 чылга чедир уеле Москвада Скрябин аттыг ветеринария академия-га өөрөдүлгезин уламчы-лан. ТАР-ның Улуу-Револос-тун шерикке албай эрттир-ген.

1941 чылдан 1946 чылга чедар Тес-Хем районунун ветеринария салбырын эргелекчелет чораян. 1946 чылдан 1948 чылга чедир обкомдун Көлдө ажал-алгы эргелекчил кат ветеринария эмгичи бооп ачылдынан. 1948 чылдан 1983 чылга чедир Тыва автономнук областын совхозтар трезиния директоруна ажаллап чораян. 1983 чылдан 1987 чылга чедир уле эст-сүт болгаш аш-чым улеттуруну эргелел маңалыктың ажалдан. 1987 чылдан 1972 чылга чедир СЭКП Тыва обкомунун көлдө ажал-алгы кышкынан.

Ш. Д. Ооржак, Ш. В. Кара-оол, В. М. Оюн, Л. С. Монгуш, Б. Ш. Долганмаа, Т. Ч. Норбу, С. Д. Кыров, Г. Ч. Шыршин, Д. К.-Ж. Ооржак, С. С. Соная, М. Б. Достак-оол, Т. К. Пичен-оол, А. Т. Сотпа, В. С. Очур-оол, В. И. Лавриненко, А. Д. Ховалыг.

Кызыл кожуунун чагыргазы Баян-Колда суму чагыргазынын даргазы Георгий Байкараевич Анай-оолга оон өөнүн ишти

Алена Оюновна
АНАЙ-ООЛДУҢ
мечээни-бите ханы кажышалды илередиپ тур.

Республикалык Президенттиники кубогу дээрл хөл бөмбүүнө маргылдаа алды аштыр болуп эрчи. Маргылдааның дугайында "Шын" солунга боттарының арың, саяалдарың ТР-ның алдарың аялдамачызы, РФ-тин категориялың судьязы, хөл бөмбүкчүзү Николай Кузевкин база Сергей Хертек болгаш өскөлер-даа бижээн көөр болза эки. Кубоктун ба тайгы чылында тренер атт кижилер "Жигули" марка машина-биле шаңнадыр арай-па, сагыш-сеткил

лап-ла, Президенти
огуз дэти маргылдаа
ана шкопачылар ара-
зада болуп этеи. Мар-
ганык-ескенни, ону
ораан хоочун ойнак
ны, хол бөмбүтүнге
лерини суургалды.
ап шыдаан деп ийли
чугалап болор. Ол
Президентияс Ш. Д.
сака байыр чедирес
с. 1960-70 чылдары
узутунге джикерип ту-
р бөмбү чоорту со-
дан үнү, ону ойнаа-
везелеп бар чыгган-
болду. Президент
тургутустунга сойда
аскан хол бөмбүүн
суургалдыг ойнап
Водум хоочун ойнак-
ны кубокка калмаары-
нына богатдарыны,
омума бизжилди. Пре-
кубогунга ойнаак ко-
лерини савы көүлдүз,
из зевс болтура ойнаар
нес боол турар, йлыг
д-биле кошуннарды 4
сешү, шилтеги мар-
гы эрттире эки боор
дигри чеген аткан 4

4 кыс командалар Кызылга Президент кубогу дөш, ойнаар эргени алыр. А Кызыл хоорайдан база-ла шигиттинге 8 эр, 4 кыс командалар кыргыр. Нийтизи-биле 8 эр, 8 кыс командалар Президент кубогу дөш ойнаар апардыр. «Юк солун-даа, шынар-дыг-даа болур хире. Занаа болган Президент кубогунга ойнаар командалар маргылдаа эрттирер оргкомитетти комиссияны тургусканы дүрүм езугуар халыалдын шыгыткызы-биле эрткен турар жүрүлүп. Командаларга чаккын ойнакчылар ойнадыр азы он-моон шыпарак ойнакчыларны колдетирир, хол бектүр-лаа, олу көрүп келген чус чус аарыкчыларны хүдүлдөс арнын-түрүк чок, хүнүн болаар, ат-алдар сүрер удуртчулардан, тренерлерден адкырлар эу көлгөн.

Аныкталар дөткюн, оларны ахыл-агыйке киирип, спортче хаата түдүд, дөткүм-че көрүтүз чорур куоужуу чагырыкчылары, сайыттер тыткып кээп турарына нурувас аржакко. Оюнун ку

шигтекчилери-судьялар дугайнда база бижиж кере-
рей. Оларны билип бе-
дери-биле республика чер-
гели семинарларга хол бе-
бүүгүн чаа дүрүмнерини
өөрөтсө чү? Каянча чедир
эскээртен судьялар чаа-
лар? Азы боттарымын улу-
старыкка иделел чок бол-
ганымыс ол ирги бе? Прези-
дент кубугунга судьялары шил-
чил хол бемүүгө эсузуп берди-
ген, шынгыт, өң-тала, таныш-
керүш тыртпас, чайгылча-
кзес, шынык кыжирлер кы-
зак ою. Бир эвес оюн уезинде
чаа шилдер судья тыгылт кел-
се, аана хамаарыштыр оон су-
дьялар эргезин казаша, эске
супуянык киржилтези-биле
оюнун уламчыланын дээр.

Кубуктуг шаанчалыг
дугайнда бодатым мындаг.
Чыл келген тутум шаанчал
улгалды, детикчилер көү-
лөп, команда бүрүз мун акар
кыришле дээс кыири турар
болгай. Шаанчалды черлерин
алгай командаларын акпа-
шаанчалы хөлүн эрттир ыгал-
дыг боп турар арай хому-
лдайчыг. ову база өөрөннө

арын-йүүрге элчэк болур хире чорду. Уш чыл улаштыр чемпион болган командалар тренериҗе ТР-ний алдарлыг ажалдакчызы атты чол тыпсыр болбас деп?

Ол ышакш кубок дээш юнугу чутга Тыва иштинге ишлчлчк чоруур кышыр шөөт-пирден үндүрер. Бир эвээр ескээртен чаладыл келген командалар шаналышчк черже үзэ, оларны шааньлары-биле тускы көөрүн ТР-ния хол бөмбүүнү талыш-биле федерализмга болгаш Спортрук-комитетинге дагзыр.

Ам хол бөмбүүнү хей салып аарыкчыларын, ойнакчыларын дүвүредип турар мындыг айтырыг бар: чаа Конституцияныч бири чутга Луиде Президент эрге-дужаалы турбас, чүтге Чазак Дагзазы турар деп айткын. Ыччан кубукту Чазак Дагзазынын кубугу деп бэ? Азы ол кубок Президент кубугу боол хевээр артар бэ?

Владимир КУНДУУ,
хоочун спортчук.

Эргезе кокуул.

оол конференцияга байр-
соонда алды илтелкелди
айтырып салган, санал бер-
ген.

Конференция душ соон-
да ажилын уламчылан. Оон-
киржикичилери тегуу болгаш
культура секциязыга устан-
алгаш, ажилдаан. Илтелкелдер
тегнере, эртем-практиктик
конференциянын ажилын
тундээри-биле ийи секция-
нын киржикичилери чагыш-
черге куралшан. Конферен-
циянын резолюцияларын
тегнээр эртемнирнин канди-
дады Маннай-оол Монгуштуу
бижээр монографиязын ном-
кудыыр парлаарын, оуну-
ндурин аккадминистрация
Чазактан дилеп бижээр.

С. К. Токаян тегурунтен
хуундун бээр 100 чылыгыга
тураскааткан эртем-практик-
тик конференцияны эрттирер
дугайында саналды коюрген.

Конференциянын кир-
жикичлери С. Саттык, Т. Ве-
рещатяныч, М. Борбак-оол,
дун, Э. Мачыннын болгаш
ескелерин-даа илтелкелери
эки үнелди алган. Айлычын
Т. Верещатяныч "И. Сафья-
новтун ТАР-ын тургузарыга
ролю" деп илтелкин архив-
материалдарын ажилтап
душ, чедигир кылганын дем-
деглээр.

одидир, чүве чүгалаан. Сон
нальсын. Илеткелдер соонда
н эжюксер чот болган.

Конференциянын ажы-
лында чамдык четтестерин
илеткен. Эртегден Бартап
Ойдуу санал брегеш: "Илет-
кейлик шүптүзүн кичээн-
тейлик дыңдадың, дыңнак-
чыларын кичээнтейли хаара-
тудуларт шүңкөйлө ажалдыр
чот болду" — деп чүгалаан.
Мен болум хумуда төөгү
секцияны ажалына кыркыш-
тым. Шүпту илеткелдерин
кошмак, багай дээр болза,
шын эвес алар. Ыңчалза-даа,
чедир ажалдап кылдынаан
илеткелдер бары-ла шык
чорду.

Д. Тинмей, А. Канзай олар
Монгуш Кевин-Лосандын
"Монгуш Буйан-Балдыргы"
деп номуу хет тиражты кылдыр
парлап үчүдүрүн саналдаан.
Конференциянык киржи-
чиери ону деткейеи барган.

Юбилейге турсааткан
эртем-практиктик конферен-
ция чамдык четтестерин
болза-лаа, бодудун мурунуга
салган сорулгасын чедип
алган.

Достай ИРГТ.
Конференцияның кир-
жоскожи.

а хүн бензин кудар "Лоза" боога херек 42 муң 950 окту дүрбүп турган ийи хамааты
танштыгынын чанынга хамаа- хавырган. туткан. Оларнын карм

ты Л. дээринийн автомашин-
зынх мурнуу сууцаагзын төв
национальдыг хамааты бусан.
Базе-ла ол-ла хүр "Лоза" дээр
бөзүн хүдэр станциныг
сууцагзын бусан деп, дий-
длгын хамааты Л. дээр
шагдаа ажилдакчларыг
дийнэткан. Ол үш бишри-
кинге хамаарштыр 1978
чыда төртүтгүн хамааты О.
дээр түтүтгүн.

● Август 2-де Кызыл хоорай-
ныц Авиация күдүмүзүнүн 4
дугаар бажынына чурттан
турган кыдат хамааты Ли
Тунли дээрзинден К 1206

- Август 8-го "Мак-конопия" операциясын чорудуу турган шагтаа ажилдашчлалары Чеди-Хел кожоунууд Чал-Кежиг суурвуу чанынга хамааты Б. дээрэнийн малинзаадаг 4 от хаагы галштыга хаамрган.
- Август 7-де Кызыл хоорай-ны Куанцова кудумчууданга 1949 чылдаа туртугунен хамаа-ты О. дээрэнийн өлүг мөүзүн тулгакан. Истелгени түн-дүлде өлөрээни болза, хамаа-ты О. дээрэни огту өлүг-тен болган.
- Август 12-де шагтаа ажил-дашчлалары ховуга чашпан

- Аугуст 11-ге Кызыл хоорайын Оюн Күрседи кудумчузуун 63 дугаар бажырнда туртпал тууар хамааты О. дээрзинден 250 литр "технар" спирити хавырган.
- Ол-ла хүн билиднимес кижилер хамааты 3. дээрзинг херимияк иштинден 9 шоодай картофельди оорлаан. Ол хамааты 2000 рубль акшага когараан.

чылта чырыр үеде зыг-зыт бол-
гаш аш-чым улетпурунун
эргепел начальныкыне акыл-
даан. 1957 чылдан 1972 чылга
чыр СЭКП Тыва обкомунун
кедэ акыл-агы кудуңжына.

Ш. Д. Ооржак, Ш. В. Кара-
Б. Ш. Долгачаа, Т. С. Ч. Норд-
Д. К.Х. Ооржак, С. С. Санаа-
оол, А. Т. Сотпа, В. С. Очур-оол

Кызыл кожунунун чагыр-
газынын даргазы Георгий
өөнүн ишти

Алена
АНАЙ

мечээни-биле ханы кажы

Биистий өнжүүвүс Николай Монзуй-соловух Конгарын дутагчид чырыткылыг туураскаал чүректеривиске кезээде арга.

роол, В. М. Оюн, Л. С. Монгуш, С. Д. Кыров, Г. Ч. Шыргин, М. Б. Достак-оол, Т. К. Пыччен, М. Паврыченко, А. Д. Ховалыг.

Бий-Баян-Колда суму чагыр-
Байкараевчү Анай-солга ооң

Огнооно
Оолдун
Иддиги илередип тур.

Ы Кызыл хо
Красноар
Индекс 66
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ:
аның Чазаа болгаш
акциязының коллектив
Кол редактор Светлана

РЕДАКЦИЈА
Куштүгүр Со
Айлаң Монгуш
РЕДАКЦИЈА
Кол реда
оралачкызы —
Солун кел
нарже пошта

КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Елена Монгуш, Чымисмаа Монту,
Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
ЫҢҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Тор — 3-43-34, кол редактор
3-33-91.
Ийн барганда, дараазында телеф
3-14-94

КЛДЦИСТЕР:
Никитилел-политиктиг кылдис
болгаш медээлер кылдистер
ерээли — 3-36-82, бухгалтерия
Солунку "Шын" солун редак
тевүнге ерзэн болгаш чыскаа
үнер. Хемчээли 2 парламал ам
Тыгаж 4317 Чыгыл 84

— 3-39-15, үлөтпур
3-34-98, компьютер
— 3-41-16;
зының компьютер
Неделяда үш катап

АНЫВЫС: № 40703810400000010000
30101810600000000729 БИК 04930472
Россия Федерациясының Парла-
тамының газетасының газетасына контрол-
тирген дугаары — Т-00007. ТР-н
ызыл, Щетицкий-Кравченко, 1).
парлааттың газетасына материалдардың а
тылган саннары болгаш еске-даа

АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кыз
а болгаш массалыг информация
болгаш бүрүкелниң Тыва девиск
парлатга болгаш информация ку
орларның бодалдары редакция
актылары, дыңнадылары дээш а

ИНН—1701008465;
чепсектеринин талазы-биле
эр эргелеллште бүрүткеттинген.
комитеттинин типографиязынга
туружу-биле дүүшпейн барып
орлар боттары харыылаар.